

Інтеграція – феномен міжнародних відносин ХХІ ст.

За останні десятиліття людство зазнало багато кардинальних історичних змін, які мало хто прогнозував ще на початку 80-х рр. ХХ ст. Знаковими для всього світу подіями стали: закінчення епохи біполярності та блокового протистояння; “оксамитові” революції і крах світової системи соціалізму; падіння Берлінської стіни і об’єднання Німеччини; розпад СРСР та Югославії і виникнення нових незалежних держав; трансформація і найбільш значне розширення за всю історію свого існування Організації Північноатлантичного договору (НАТО); новий етап в розвитку інтеграційних процесів у всьому світі і, перш за все, в Європейському Союзі.

Виходячи з того, що інтеграція України в Європейський Союз і Організацію Північноатлантичного договору (НАТО) проголошена ключовим зовнішньополітичним пріоритетом Української держави, вивчення та аналіз процесів міжнародної інтеграції набувають великого значення для забезпечення ефективної реалізації зовнішньополітичної стратегії України.

У наукових публікаціях досить широко висвітлюються проблеми розвитку інтеграційних процесів сучасного світу. Значний доробок у вивченні проблем інтеграції належить російським вченим, зокрема, В.Барановському, Ю.Шишкову, Є.Павловій та ін. В Україні дана проблема розглядається в роботах О.Ковальової, В.Мадіссона, В.Шахова, С.Пирожкова, А.Гальчинського, О.Дергачова і багатьох інших. Ґрунтовне дослідження розвитку процесів інтеграції у всіх регіонах світу проводить Ю.Шишков у своїй роботі “Интеграционные процессы на пороге ХХІ века. Почему не интегрируются страны СНГ” [1].

У той же час основна увага в наукових публікаціях приділяється європейській інтеграції, а інтеграційні процеси в інших регіонах світу досліджуються меншою мірою. Механізми європейської інтеграції часто розглядаються як абсолютно універсальні рецепти для розвитку інших регіонів світу без врахування суттєвих політичних, економічних, культурно-

цивілізаційних відмінностей. Панують спрощені уявлення щодо причин, механізмів, рухомих сил інтеграційних процесів.

Стаття присвячена дослідженню та аналізу інтеграції як складного багатогранного явища сучасного світу, виявленню умов ефективного розвитку інтеграційних процесів у міжнародних відносинах. Автор пропонує свій варіант класифікації інтеграційних процесів.

Бурхливий розвиток процесів міжнародної інтеграції у всіх регіонах світу справедливо привертає до себе увагу переважної більшості політиків і науковців. Інтеграція стала справжнім феноменом світового цивілізаційного розвитку.

Стосовно початку використання самого терміну “інтеграція” для характеристики розвитку міжнародних відносин, існує дві точки зору. Як зазначає Ю.Шишков, у науковому вжитку він з’явився не раніше 1942 р. і досить швидко став використовуватися для характеристики різних аспектів міжнародного життя: політики, економіки, торгівлі, фінансів і т.д. [2]. На думку В.Барановського, термін “інтеграція” вперше використав у жовтні 1949 р. американський адміністратор “плану Маршалла” П.Гофман, увівши його в політичний лексикон для позначення об’єднавчих процесів, що активно розвивалися у Західній Європі [3]. Хоча ті процеси, які ми розуміємо під терміном інтеграція мали місце на всіх етапах розвитку людства, тільки після Другої світової війни інтеграційні процеси наповнюються глибоким змістом і стають у значній мірі визначальними для глобального світового розвитку.

Сам термін інтеграція походить від латинських *integratio* – відновлення, об’єднання, *integer* – цілий. У більшості випадків інтеграція визначається як поняття теорії систем, що означає стан пов’язаності окремих диференційованих частин і функцій системи, організму в ціле, а також процес, який веде до такого стану [4]. Виникнення деякої нової спільності, деякого цілісного утворення із впорядкованими, органічними відносинами між елементами розглядається в якості головного змісту інтеграції.

Ю.Шишков визначає міжнародну інтеграцію “як найвищу ступінь інтернаціоналізації, коли зростаюча економічна взаємозалежність двох чи декількох країн переходить в об’єднання національних ринків товарів, послуг, капіталів і робочої сили та формування цілісного ринкового простору з єдиною валютно-фінансовою системою, єдиною в основному правовою системою і тісною координацією внутрішньо- і зовнішньоекономічної політики відповідних держав” [5]. Цей процес, у свою чергу, призводить до уніфікації політичних систем держав, координації оборонної і зовнішньополітичної діяльності та завершується політичною інтеграцією.

В.Мадіссон і В.Шахов визначають інтеграцію як “процес руху і розвитку певної системи, в якій кількість та інтенсивність взаємодії її елементів зростає – посилюється їх взаємний зв’язок і зменшується відносна самостійність” [6].

Отже, у міжнародних відносинах під інтеграцією розуміємо складний, багатоаспектний, динамічний феномен, найвищу ступінь інтернаціоналізації міжнародного життя, що означає стан пов’язаності, об’єднання окремих держав, регіонів, суб’єктів економічного життя у деяку цілісність, спільність із органічними, систематизованими відносинами між її учасниками. Такі відносини підпорядковуються певній послідовності дій і врешті призводять до виникнення наднаціональних структур, що здійснюють керівництво даними процесами з поступовим обмеженням національного суверенітету країн-учасниць.

Інтеграційний стан відрізняється від доінтеграційного перш за все наявністю якості цілісності. Саме тому участь деяких держав в тій чи іншій підсистемі міждержавних відносин далеко не завжди засвідчує їх паралельну інтеграцію.

Інтеграція являє собою надзвичайно складний механізм, ефективне функціонування якого неможливе без узгоджених дій усіх елементів. Успішний розвиток інтеграції, її еволюція розглядаються можливими лише в результаті постійного вдосконалення інтеграційного механізму, поглиблення процесу співробітництва та, врешті-решт, переходу його на наднаціональний рівень.

Інтеграція може розглядатися статично (як деякий стан, система) і динамічно (як процес здійснення цього стану, розвитку системи) [7]. І те, й інше розуміння інтеграції являються рівноправними, вони взаємопов'язані та доповнюють один одного. На думку В.Барановського, доцільно виділяти деякий інтегрований стан як напрямок і мету інтеграційного процесу та інтеграційний процес як здійснення, розвиток в часі інтеграційного стану [8].

Теоретичне обґрунтування інтеграційних процесів пов'язане з науковими школами функціоналізму, неофункціоналізму, федералізму. Каменем спотикання представників цих шкіл є їх різне ставлення до ролі і місця політичної інтеграції в об'єднавчих процесах. Послідовники функціоналізму наголошували на необхідності розвитку економічної, соціальної, науково-технічної інтеграції, відводячи при цьому політичній інтеграції другорядну роль. Представники федералізму, навпаки, наполягали на необхідності підпорядкування національних та регіональних органів управління спільним наднаціональним структурам та передачі їм частини повноважень. Неофункціоналізм, виходячи із теоретичних напрацювань функціоналізму, використав також деякі риси федералізму. Його послідовники віддають перевагу економічній інтеграції, але при цьому визнають необхідність політичної інтеграції для координації дій. Звичайно, тільки вищевказаними науковими школами не обмежується теоретичне осмислення інтеграційних процесів.

У науковій літературі інтеграція поділяється на політичну, економічну, соціальну, культурно-мовну. Під політичною інтеграцією розуміємо “сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох держав з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам” [9]. Іншими словами, політична інтеграція між державами являє собою формування деякого цілісного комплексу на рівні їх політичних систем. Вона передбачає в сучасних умовах наявність достатньо високого рівня

стосунків між політичними одиницями, готовність делегувати частину свого суверенітету наднаціональним органам.

Соціальна інтеграція означає наявність впорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами [10]. Вона являє собою “сукупність процесів, на підставі яких відбувається злиття різнорідних взаємодіючих елементів в соціальну спільність, цілісність, систему, а також форми підтримки соціальними групами певної стійкості і рівноваги суспільних відносин; здатність соціальної системи або її частин до опору загрозливим факторам, до самозбереження перед лицем внутрішніх і зовнішніх напруг, труднощів, протиріч” [11].

Найбільше уваги в науковій літературі приділяється економічній інтеграції, під якою розуміємо об’єктивний процес економічної взаємодії певних країн, зближення, взаємопереплетіння і взаємодоповнення їх національних економік, проведення узгодженої економічної політики, що призводить до поєднання господарських механізмів. Даний варіант інтеграції відбувається на регіональній основі, обумовлюється взаємними інтересами, спрямовується на створення єдиного господарського механізму, набуває форми міжнародних об’єднань економічного характеру, забезпечується проведенням узгодженої міждержавної політики.

Процеси економічної інтеграції розвиваються найбільш динамічно і в значній мірі визначають логіку сучасного світового розвитку. В основу аналізу проблем економічної інтеграції, як правило, покладається концепція, яка визначає наступні етапи інтеграційних процесів: зона вільної торгівлі з відміною митних бар’єрів у взаємній торгівлі; митний союз із встановленням єдиних митних тарифів у торгівлі із іншими країнами; спільний ринок, коли ліквідуються бар’єри між країнами не тільки у взаємній торгівлі, а також для переміщення робочої сили і капіталів; економічний союз, для якого властива єдина економічна політика, спільна валюта та збільшення повноважень органів наднаціонального

регулювання [12]. Логічним завершенням повної економічної інтеграції являється формування політичного союзу.

Аналіз сучасного стану розвитку економічної інтеграції показує, що окрім Європейського Союзу, який послідовно пройшов всі етапи та приступив до формування політичного союзу, жодна із існуючих інтеграційних організацій навіть близько не підійшла до реалізації проектів спільного ринку, не кажучи вже про економічний і валютний союз. Потенціал поглиблення інтеграційних процесів у всьому світі залишається далеко не вичерпаним.

Що стосується культурно-мовної інтеграції, то не хотілося б перебільшувати її значення. І хоча деякі дослідники, зокрема Є.Павлова, відзначають досить велику роль мовних і культурних співтовариств у сучасних світових інтеграційних процесах, маючи на увазі Франкофонію і Співтовариство португаломовних країн [13], з цим твердженням важко погодитись. Інтеграція в рамках колишніх колоніальних імперій визначається в першу чергу не культурно-мовною спорідненістю, а тими тарифними преференціями, пільговими кредитами, що їх надають метрополії колишнім країнам-колоніям для збереження свого впливу.

Не існує єдиних підходів до класифікації інтеграційних процесів у сучасному світі, оскільки інтеграція не розвивається в якійсь одній площині, вона охоплює всі сторони життєдіяльності людства, являється напрочуд динамічним і багатогранним явищем, до якого дуже важко застосувати єдині критерії аналізу і оцінки ефективності. Виходячи із особливостей розвитку інтеграційних процесів у світі після Другої світової війни, на думку автора, найбільш доцільно запропонувати класифікацію інтеграційних процесів за наступними критеріями:

- за предметом інтеграції. Більшість дослідників визначають політичну, економічну, соціальну, культурну інтеграцію;
- за географічним принципом. Виділяється глобальна, регіональна, субрегіональна інтеграція. В нинішніх умовах інтеграційні процеси розвиваються, переважно, в рамках регіональних та субрегіональних організацій;

– за змістом. Виділяють просторову і глибоку, позитивну і негативну інтеграцію. Просторову інтеграцію характеризує висока ступінь автономності країн-членів у проведенні політики, а в ході глибокої – посилюються інтеграційні процеси серед учасників та їх взаємозалежність. Як відзначає А.Бобровников, глибока інтеграція тісно пов'язана із інтернаціоналізацією виробництва і економікою, в якій домінує сектор послуг та інтенсивний рух капіталів [14].

Голландський економіст Ян Тінберген виділяє негативну інтеграцію, сутність якої зводиться до простої лібералізації торговельно-економічного співробітництва, зниження і ліквідації дискримінаційних бар'єрів, та позитивну інтеграцію, коли країни-учасниці узгоджують і взаємопов'язують різні аспекти національної макроекономічної політики, здійснюють уніфікацію політичних, правових, податкових, фінансових систем, тим самим піднімаючи рівень співробітництва на більш високий, якісний рівень [15];

– за методом здійснення інтеграційних процесів. Відповідно до інституціонального методу інтеграція розпочинається, розвивається і поглиблюється адміністративними заходами та акціями. Функціональний метод ґрунтується на принципах лібералізації економіки та зовнішньої торгівлі, що забезпечує вільний обмін товарами між країнами у великому ринковому просторі згідно з вимогами попиту і пропозиції [16].

– за направленістю інтеграційних процесів. Визначається розвиток інтеграції у ширину, коли об'єднання держав-учасниць поповнюється іншими країнами, тим самим збільшуючи свою чисельність і потенціал, та розвиток інтеграції у глибину, що призводить до посилення взаємозалежності між членами об'єднання, інституційного реформування організації з метою оптимізації її діяльності, збільшення повноважень наднаціональних органів, подальшого узгодження правових норм. Еволюція Євросоюзу яскраво свідчить, що ці два процеси можуть відбуватися паралельно і доповнювати один одного;

– за умовами участі в членстві. Виділяються відкриті інтеграційні об'єднання, до яких може вступити будь-яка країна, що поділяє принципи і

статут та закриті, членство в яких обумовлюється певними умовами і застереженнями.

Заслуговує уваги цивілізаційний підхід до аналізу міжнародних відносин та інтеграційних процесів у світі, який запропонував відомий американський теоретик С.Хантінгтон. Він вважає, що на сьогодні доцільніше групувати країни, беручи до уваги не їхні політичні та економічні системи, а виходячи з культурних і цивілізаційних критеріїв [17].

На думку автора, переоцінювати значення цивілізаційного фактору в розвитку інтеграційних процесів не варто. Спорідненим за цією ознакою країнам Африки, Азії, Латинської Америки, за рідким виключенням, не вдається налагодити між собою ефективну взаємодію і співробітництво, а різноманітні конфлікти, війни, збройні сутички є звичним явищем в їх середовищі.

Інтеграція є багатогранним явищем, яке стосується всіх сторін життєдіяльності суспільства. Інтеграційні процеси торкаються багатьох сфер суспільного життя: політики, економіки, військового будівництва, науки, соціальних аспектів, культури тощо. Розвиток інтеграційних проектів в будь-якій галузі, як правило, стимулює інтеграційні процеси в інших сферах. Зокрема, створена в 1967 р. для вирішення політичних проблем Асоціація країн Південно-Східної Азії нині є одним з найбільш динамічних інтеграційних угруповань, економічне співробітництво в рамках якого розвивається високими темпами. Як підкреслює С.Хантінгтон, успіх НАФТА залежить від тривалого зближення культур Мексики, Канади і Америки [18]. Що стосується Європи, то на початковому етапі розвитку об'єднавчих процесів, приблизно до середини 1950-х рр., домінуючою була військово-політична інтеграція, зумовлена початком Холодної війни.

Значну роль в ефективності інтеграційного розвитку міжнародних організацій відіграє поетапність, зваженість, ретельність, висока відповідальність в ході реалізації тактичних та стратегічних цілей об'єднання. Дослідники еволюції становлення і розвитку ЄС Т.Шинкаренко і В.Копійка цілком

справедливо вказують, що рух до об'єднаної Європи міг бути лише поетапним – від простих, секторальних форм регіональної інтеграції до більш складних і широкомасштабних [19]. Один із головних генераторів європейської інтеграції Ж.Моне заявляв: “Я завжди підтримував погляд, що політичний союз у Європі має формуватися, як і економічна інтеграція, крок за кроком. Одного дня цей процес приведе нас до Європейської федерації” [20].

В той же час спроби передчасно форсувати темпи економічної і військово-політичної інтеграції закінчувались провалом. Маються на увазі відхилення проектів створення Європейських політичного і оборонного співтовариств та перенесення термінів реалізації Економічного і валютного союзу на більш пізній час, ніж це було спочатку заплановано. Реінтеграційні задуми РФ на пострадянському просторі, які здійснюються шляхом штучного прискорення темпів інтеграції, закінчуються провалом значною мірою саме тому, що російське керівництво не враховує цієї важливої обставини.

Важливим фактором ефективного розвитку світових інтеграційних процесів є принцип добровільності. Хоча література радянського періоду зазначала, що інтеграція суспільства або окремих держав може здійснюватися на основі примусу [21], історія переконлива засвідчила, чим закінчуються об'єднання такого типу. Ні РЕВ, ні ОВД, ні багатонаціональні соціалістичні країни по суті так і не перетворилися на справжні інтеграційні об'єднання. Це була система квазіінтеграційних міжнародних відносин.

Отже добровільність, рівноправність, невтручання у внутрішні справи, взаємовигода та взаємоповага всіх партнерів являються запорукою успішного розвитку інтеграційних процесів сучасного світу. Такої ж думки дотримується і англійська дослідниця історії європейської інтеграції Енн Дейтон, яка серед основних діючих параметрів інтеграції відзначає принцип добровільності, позачасовий фактор та зв'язок із процедурою винесення рішення [22].

Ще однією суттєвою обставиною, яка сприяє розвитку інтеграційних процесів у сучасному світі, є подібність економічного та політичного устрою

країн-членів та високий рівень їх соціально-економічного розвитку. Саме тому багаточисельні спроби створення інтеграційних об'єднань країнами, які розвиваються, не призвели поки що до якихось суттєвих результатів. Як вважає Л.Виноградова, в Третьому світі практично не має інтеграції в її якісно досконалому вигляді як процесу, що постійно розвивається і поглиблюється, пов'язаного із формування безпосередніх господарських зв'язків між країнами як на рівні окремих підприємств, так і національних економік у цілому [23].

Багаторічний досвід існування економічних об'єднань, створених країнами, що розвиваються, показує, що на даному історичному етапі в силу об'єктивних передумов вони не готові до розвитку інтеграційних процесів. Мова йде про технічну і технологічну відсталість даних країн, низький рівень розвитку промисловості, фінансової і транспортно-комунікаційної інфраструктури, недорозвиненість економічної та політичної культури правлячих еліт. Економіки країн, що розвиваються, не можуть функціонально і структурно доповнювати одна одну, вони скоріше конкуренти, ніж партнери.

Спостерігаючи за розвитком інтеграції в сучасному світі, виявляємо ще одну важливу закономірність: країни із авторитарними, диктаторськими режимами знаходяться на узбіччі цих процесів, оскільки сама природа їх існування вступає у протиріччя із головними принципами інтеграції. Таким чином, наявність демократичного суспільного ладу та ефективно функціонуючої ринкової економіки є важливою запорукою ефективності об'єднавчих процесів в рамках міжнародних організацій.

Розпад світової системи соціалізму та крах СРСР змістив акценти в розвитку світових інтеграційних процесів на користь економічної інтеграції, зменшивши значення інтеграції військово-політичної. По суті, у світі залишилось тільки одне військово-політичне інтеграційне угруповання – НАТО, яке в даний час знаходиться в процесі модернізації та пошуку оптимальної моделі розвитку.

Особливістю економічної інтеграції на сучасному етапі, є формування трьох світових економічних центрів – Європи, де ключову роль відіграє

Європейський Союз, Північної Америки на чолі із США та Азіатсько-Тихоокеанського регіону, в якому провідні позиції займають США та Японія.

На думку Ю.Шишкова, структура світового економічного простору буде мати чотирирусний характер: на найнижчому рівні – двосторонні торгово-економічні угоди, на більш високому – малі та середні регіональні торговельні організації, потім – три гігантських торговельно-політичних блоки, і, нарешті, глобальна система регулювання міжнародних економічних відносин [24].

Таким чином, можемо зробити висновок про економізацію світової політики та формування нової якості світової економіки.

Інтеграція охопила всі континенти, всі регіони світу. Найбільш продуктивно і динамічно вона розвивається в Європі, Північній і Південній Америці, Південно-Східній Азії. Створюються нові об'єднання держав, існуючі організації розширюються за рахунок своїх сусідів, деякі міждержавні утворення розпадаються, не витримавши перевірки часом. Тільки незначна кількість інтеграційних об'єднань демонструє позитивну динаміку свого розвитку. У більшості випадків інтеграційні процеси відзначаються непослідовністю і суперечливістю в діях учасників, непередбаченістю, обмежуються, як правило, взаємодією в економічній сфері, не завжди сприяють встановленню миру і довіри між народами та гармонійному розвитку людської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. – М.: НП «III тысячелетие», 2001. – 479 с.
2. Там само. – С. 15.
3. Барановский В.Г. Западная Европа: военно-политическая интеграция. – М.: Международные отношения, 1988. – С. 9.
4. Див.: Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд-е 3-е М.: Советская Энциклопедия, Т.10, 1972. – С. 307; Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 452.
5. Шишков Ю.В. Вказ. праця. – С. 17.
6. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2003. – С. 28.

7. Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе. – М.: Наука, 1983. – С.37.
8. Там само. – С. 38.
9. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – С. 144-145.
10. Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд-е 3-е М.: Советская Энциклопедия, Т.10, 1972. – С. 307.
11. Политическая энциклопедия в 2 т. Т.1 / Нац. обществ. – науч. Фонд; Рук. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – С. 445.
12. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Институт новой экономики, 1999. – С. 311.
13. Павлова Е.Б. Португалия и интеграционные процессы в современном мире: политические аспекты. Библиотека европейских исследований. Выпуск 5. – С.-Пб.: БАН, 2001. – С. 9-14.
14. Бобровников А.В. Истоки и перспективы интеграции // Латинская Америка. – 1999. – № 4. – С. 46.
15. Шишков Ю.В. Вказ. праця. – С. 188.
16. Філіпенко А. Природа та особливості сучасного міжнародного інтеграційного процесу / Відносини Україна – НАТО: економічні аспекти / За ред. О.І.Соскіна. – К.: Вид-во “ІТС”, 2003. – С. 35.
17. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Універсум. – 2001. – № 11-12. – С. 25-26.
18. Там само. – С. 27.
19. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2001. – С. 406.
20. Monnet J. “A Ferment of change” // Journal of Common Market Studies. – Vol. 1. – 1963. – P. 211.
21. Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд-е 3-е М.: Советская Энциклопедия, Т.10, 1972. – С. 307.
22. Дейтон Э. История европейской интеграции: историография // История европейской интеграции (1945-1994 гг.) – М., ИВИ РАН, 1995. – С. 267.
23. Виноградова Л. Экономическая интеграция в СНГ и опыт третьего мира // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 9. – С. 66-67.
24. Шишков Ю.В. Вказ. праця. – С. 365-366.